

ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕЖИГІР'Я

В умовах національного і культурного відродження України, становлення її державності все більше уваги приділяється дослідженню регіональної історії України¹. Важливе місце в ній займає історія Межигір'я, місцевості, розташованої в 20 км від Києва між містечком Вишгородом і селом Новими Петрівцями, що має багатотисялітню історію.

Історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників. Перші розвідки про цю місцевість з'явилися на початку XIX ст., коли діючий на її території Києво-Межигірський монастир, був у 1786 р. закритий, а в його будівлях розмістилася в кінці XVIII ст. одна з перших на Україні фаянсових фабрик. В 1816 р. її відвідав відомий російський журналіст П.Свиньїн і опублікував нарис про історію монастиря та стан фабрики².

Значну увагу автор приділив історії зв'язків межигірських ченців із запорожцями, показав їх роль у стриманні міжусобної війни під час ліквідації у 1775 р. Запорізької Січі і подальшу їх роль після закриття монастиря у 1786 р.³

У нарисі описано тогочасний стан Києво-Межигірської фаянсової фабрики: умови та оплата праці робітників, характер виробництва та заходи по його удосконаленню⁴.

1830 р. опублікована розвідка, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря. Автор виклав її з часу заснування і до ліквідації у 1786 р. Він описав діючі церкви, зазначив, коли і на чий кошти вони побудовані, ким освячені. У праці подано опис монастирського подвір'я, зведеного межигірськими ченцями в Києві, на Подолі⁵.

Автор розвідки побажав залишитися невідомим. Проте М.Максимович вважав, що її автором був священик межигірських церков, які продовжували діяти на території фабрики після закриття монастиря, Симеон Лободовський⁶.

Історії однієї з межигірських церков - Спасо-Преображенському собору та заснуванню монастиря присвячена розвідка М.Ф.Берлінського⁷.

Коротку історичну розвідку про історію монастиря опублікував у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» російський журналіст Д.Мальцев, відвідавши у 1854 р. Межигір'я⁸.

Більш ґрунтовне вивчення історії Межигір'я почалося в 60-ті роки XIX ст. У 1863 р. вийшла праця анонімного автора, в якій на основі значної джерельної бази досліджена історія монастиря до 1787 р.⁹ Автор вперше звернув увагу, що документальні джерела щодо історії монастиря відомі з XVI ст., але в них йдеться про відновлення монастиря. Отже, це підтверджує його давню історію¹⁰.

На думку автора, межигірські ченці не приймали участі в боротьбі між уніатами і православними, яка розгорнулася на українських землях після Берестейської унії 1596 р. Проте, це не зовсім відповідає дійсності. Адже за участь в ній 31 березня

1613 р. межигірський ігумен Афанасій був викликаний на церковний суд уніатським митрополитом Іпатієм Потієм. Але монастир, як зазначив автор, дійсно залишився православним і, перебуваючи вдалині від населених пунктів, став притулком для людей, які шукали усамітнення¹¹.

У праці оцінена діяльність ігумена Афанасія (1599-1613), яка, на думку автора, сприяла розквіту монастиря. Досліджено його стан в період національно-визвольної війни українського народу та в період Руїни. Значну увагу автор приділив зв'язкам монастиря із Запорозькою Січчю, характеристиці його економічного стану та оцінці діяльності деяких межигірських ігуменів та архимандритів, які стояли на чолі монастиря з кінця XVII та в XVIII століттях¹².

Відомості до історії Межигір'я подав у своїй праці про населені місцевості Київської губернії Л.Похилевич¹³. У ній викладена коротка історія монастиря до його закриття у 1786 р., зазначено, що у 1796 р. біля Межигір'я була знайдена фарфорова і фаянсова глина, тому імператриця прийняла рішення відкрити в цій місцевості фабрику і підпорядкувати її Київському магістрату. В дійсності ж великі родовища глини були знайдені в 1795 р. у Києво-Печерських горах, а Миська дума м. Києва запропонувала імператриці розмістити фабрику у будівлях бувшого монастиря¹⁴.

Автор зазначає також, що 1858 р. фабрика була здана в оренду купцю Барському. Точніше ж фабрику строком на 30 років взяли в оренду купці 3-ої гільдії брата Микола та Василь Барські¹⁵.

Похилевич досить критично оцінив стан фабрики в другій половині XIX ст. Він вважав, що головною причиною нерентабельності фабрики було засилля на ній іноземних майстрів¹⁶. Це, звичайно, не відповідало дійсності. Бо причини упадку, нерентабельності фабрики були у відсталій технічній оснащеності, що було характерно для промисловості Російської імперії.

Автор приділив увагу і тогочасному стану межигірських церков. Він зазначив, що до передачі фабрики в оренду на її території діяли дві церкви, на ремонт яких щорічно з казни відпускалося 219 руб. 54 коп. Після передачі в оренду кошти перестали надходити. Тому за наказом Синоду від 31 грудня 1861 р. для священнослужіння в межигірських церквах із штату Києво-Печерської лаври призначено одного ієромонаха і одного послушника¹⁷.

Вагомий вклад в дослідження історії Межигір'я вніс відомий вчений, перший ректор Київського університету Михайло Максимович. 1864 р. вийшла його невелика розвідка про Межигір'я, а наступного року було опубліковано ґрунтовне дослідження «Сказание о Межигорском монастыре». Обидві праці, а також невелика розвідка «Слухи о Межигорье» увійшли до другого тому 3-томної збірки досліджень, виданої після смерті вченого у 1878-1880 рр. під редакцією В.Антоновича коштом Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. 1890 р. «Сказание о Межигорском монастыре» було видано окремою брошурою¹⁸.

У своїх працях, на основі значної джерельної бази, М.Максимович дослідив історію монастиря з давніх часів до його закриття у 1786 р. та діяльність деяких межигірських ігуменів та архимандритів. Значну увагу вчений звернув на вклад у розбудову монастиря відомого церковного діяча, межигірського ігумена Афанасія.

У цей період Києво-Межигірський монастир, на думку вченого, досяг значного розквіту, став знаний у православному світі і одержав грамоту та ставропігію, за якою межигірські ченці підпорядковувалися безпосередньо константинопольському патріарху¹⁹.

Максимович проаналізував економічний стан монастиря у другій половині XVII ст., звернув увагу на значну підтримку, яку надав монастирю патріарх Іоакім, в пам'ять про прийняття у ньому постригу у ченці. У праці наведені його біографічні дані²⁰.

Вчений дослідив зв'язки межигірських ченців і запорозьких козаків, встановлені з кінця XVII ст., пов'язавши їх із занепадом бувшого "військового" Запорізької Січі Терехтемирівського монастиря. Крім того, вчений згадав і про передачу у підпорядкування Києво-Межигірському монастирю Січового Самарського "військового" монастиря²¹.

Критичний погляд на висвітлення історії Києво-Межигірського монастиря у працях своїх попередників висловив дослідник історії Києва М.В.Закревський²². Він проаналізував погляди вчених на заснування монастиря і прийшов до висновку, що відомості про причетність до цього суздальського князя Андрія Боголюбського були поширені із межигірського синодика, підготовленого у 1625 р. за повелінням межигірського ігумена Коментарія. Автор вважав їх сумнівними, зважаючи на те, що в Іпатьївському літопису під 1161 р., коли за даними межигірських ченців церква Білого Спаса була побудована, поруч із Вишгородом знаходилася божниця, а їх будували там, де не було церков. Тому, на його думку, Андрій Боголюбський не мав відношення до зведення церкви Білого Спаса²³.

Заснування Києво-Межигірського монастиря відбулося, на думку Закревського, у XVI ст. Монастир був бідним із-за постійного розорення і спустошення спочатку від татар, а потім із-за введення в 1596 р. унії на українських землях Речі Посполитої і переслідування православних²⁴.

Значний інтерес представляє здійснений вченим опис межигірських церков, особливо церкви в Пекарницькій печері, її відновлення в 1700 р. та в XIX ст.²⁵

Закревський охарактеризував діяльність настоятелів монастиря, заперечивши думку Є.М.Крижанівського, що межигірські ченці та їх ігумени і архімандрити були люди малограмотні. Вчений зазначив, що з їх лав вийшли відомі церковні діячі, які згодом стали єпископами, митрополитами і навіть патріархом московським²⁶.

У праці подано короткий опис Києво-Межигірської фаянсової фабрики²⁷.

Історії монастиря присвячена розвідка наглядача межигірських церков, які діяли на території фабрики після закриття монастиря, Г.Шиманського²⁸. Автор виклав його історію з давніх часів до закриття у 1786 р., користуючись переважно опублікованими раніше працями та розповідями старожилів. Тому його свідчення, в тому числі і найбільш цінна частина праці: списки настоятелів монастиря, межигірських церков після його ліквідації та директорів і наглядачів фаянсової фабрики, потребують уточнень, джерелознавчого аналізу²⁹.

Складному періоду в історії Києво-Межигірського монастиря після знищення у 1775 р. Запорізької Січі і до ліквідації монастиря у 1786 р. присвячена стаття

відомого дослідника історії церкви П.О.Герновського³⁰. У статті проаналізовано економічний стан монастиря, відмічені значні матеріальні проблеми, які виникали у межигірських ченців із ліквідацією Запорозької Січі та їх боротьба за земельні володіння підпорядкованого Межигірському Самарського монастиря³¹.

У 1884 р. опублікована розвідка анонімного автора, присвячена аналізу двох поминальників монастиря³². На їх основі автора склав таблицю часу правління межигірських ігуменів та архимандритів³³.

З відновленням монастиря у 1885 р. значно зростає кількість публікацій з його історії. Її дослідженню присвячена розвідка О.Андрієвського, яка з'явилася напередодні його відкриття³⁴. Автор вказав на значення монастиря в історії України і на необхідність підготовки його повної історії. Свою ж статтю автор присвятив дослідженню діяльності межигірського архимандрита Никанора, встановивши, що він управляв монастирем десь з 1759 до 1768 р., коли трагічно загинув по дорозі у Межигір'я³⁵.

Аналізу зв'язків Києво-Межигірського монастиря із Запорозькою Січчю присвячено один з розділів дослідження А.О.Скальковського із історії Нової Січі³⁶. Автор наводить лист запорозького кошового І.Сірка до межигірського ігумена про направлення на Січ "установника" та рішення січового товариства, прийняте 4 жовтня 1683 р., про направлення священників на Січ тільки з Києво-Межигірського монастиря і визнання його "військовим" монастирем Запорозької Січі³⁷.

Він повідомляє про спробу київського митрополита Гедеона Четвертинського підпорядкувати монастир київській митрополії, про незадоволення запорожців відкликанням із Січі ченців та надання московським патріархом Іоакімом грамоти монастирю на ставропігію. Вона опублікована у додатках³⁸.

Після повернення у 1734 р. запорожців у межі Російської імперії і заснування Нової Січі, як зазначає Скальковський, взаємовідносини січових козаків і межигірських ченців були відновлені. Першим начальником січових церков став Павло Маркевич. Автор справедливо зауважує, що найважливіші рішення щодо діяльності церков і Самарського монастиря приймало січове керівництво³⁹.

1890 р. опубліковано 2-томний збірник праць відомого дослідника історії церкви, викладача духовної академії і члена Вченого комітету при Синоді Є.М.Крижанівського. До першого тому збірника увійшла його стаття, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря⁴⁰. Назва, зміст статті повністю співпадають зі статтею анонімного автора, яка була опублікована 1863 р. в "Киевских епархиальных ведомостях". Тому можна приєднатися до думки М.Максимовича і М.Закревського, що автором останньої теж був Є.М.Крижанівський⁴¹.

Досліджуючи історію Запорозької Січі, відомий вчений Д.І.Яворницький в першому томі відомої праці "Історія запорізьких козаків", виданої вперше в Санкт-Петербурзі у 1892 р., звернув увагу на її зв'язки з Києво-Межигірським монастирем. Вчений показав глибоку релігійність запорожців. Він відмітив певну етичну і духовну залежність запорізьких церков десь з 1576 р. від Терехтемирівського, а з 1676 р. від Києво-Межигірського монастиря. На думку вченого, останній користу-

вався особливою довірою у запорожців, оскільки мав статус ставропігійності, тобто був у безпосередній залежності від патріаршого престолу⁴².

Д.Яворницький показав боротьбу запорожців проти спроб київського митрополита Гедеона підкорити у 1686 р. запорізькі церкви своїй владі. Хоч Києво-Межигірський монастир змушений був відізвати із Січі своїх церковнослужителів, проте запорожці домоглися відміни рішення київського митрополита і залишили свої церкви у його підпорядкуванні. В свою чергу межигірські ченці домоглися у 1688 р. від московського патріарха Іоакіма грамоти на ставропігію⁴³.

Зв'язок Січі і монастиря, як показав вчений, перервався на деякий час із-за зруйнування за наказом царського уряду Запорозького Коша і переселення запорожців під протекцію Кримського хана, де вони проживали до 1734 р. У той час духовенство для служіння в запорозьких церквах прибувало до них із Константинополя і Афона. З поверненням у 1734 р. січовиків під протекцію Російської імперії, їх зв'язок з межигірськими ченцями, як вірно зазначив Д.Яворницький, знову було відновлено. Він функціонував аж до падіння Січі у 1775 р.⁴⁴

Дослідженню однієї з найменш відомих сторінок історії Києво-Межигірського монастиря присвятив свою розвідку відомий дослідник історії церкви С.Голубев⁴⁵. Він встановив, що сподвижник київського митрополита Петра Могили, єпископ мстиславський, оршанський і могилівський Йосип Бобрикович не був межигірським ігуменом, як зазначали деякі дослідники історії монастиря. На початку XVII ст., приблизно з 1619 р. по 1 вересня 1621 р., настоятелем монастиря був не він, а ігумен Ісайя Копинський⁴⁶.

Відновленню монастиря у 1884 р. присвячена розвідка анонімного автора, опублікована у 1895 р. Автор зазначає, що на чолі відновленого чоловічого монастиря було поставлено архімандрита Іону. У його віданні залишався і очолюваний ним раніше Троїцький монастир, приєднаний до Києво-Межигірського. Однак із-за віку і хвороб архімандрита монастир на протязі 3 років так і не було відновлено. Тому, на думку автора розвідки, монастир було перетворено у жіночий. І за декілька місяців чорниці зробили більше для упорядкування монастиря, ніж ченці за 9 років⁴⁷.

1895 р. вийшла ще одна розвідка, в якій йшлося про історію побудови на межигірському подвір'ї на Подолі церкви св.Пантелеймона⁴⁸.

Про один з епізодів в історії Києво-Межигірського монастиря як "військового" Запорізької Січі йшлося в розвідці протоієрея Петра Орловського⁴⁹. Автор вказав на існування давніх зв'язків між монастирем і Січчю та описав події, які відбулися на Січі в 1758 р., куди з Греції для збору пожертвувань прибув мелетинський єпископ Анатолій⁵⁰. Останній, як зазначено в розвідці, спробував заснувати на Січі власну єпархію і став призначити в січових церквах ченців із Греції і Молдавії. Такі дії єпископа викликали стурбованість у межигірського архімандрита, який повідомив про його дії Синод. На пропозицію останнього Сенат Російської імперії та гетьман К.Розумовський прийняли укази про його вигнання із Січі. Коли ж запорожці не виконали укази, то Синод наказав заарештувати єпископа. Довідавшись про це, єпископ залишив Січ і від'їхав за кордон⁵¹.

П.Орловський показав процес встановлення в Січі архимандрії, який завершився царським указом Синоду від 21 червня 1774 р. Першим архимандритом, як вірно зазначив автор, було призначено ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Володимира Сокальського, який залишався і начальником січових церков на військовому утриманні з підпорядкуванням Київській єпархії⁵².

Автор описав реакцію межигірських ченців на новий статус монастиря, їх скарги до Синоду про неможливість функціонування монастиря без Січі. Про листування з цього питання з консисторією, а також про те, що київський митрополит Гавриїл Кременецький не встиг прийняти рішення щодо нього, бо 4 червня 1775 р. за указом імператриці Катерини II Запорізька Січ була ліквідована⁵³.

Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря приділив у своїй праці з історії і топографії древнього Києва відомий дослідник М.Петров⁵⁴. На думку автора, монастир було засновано не пізніше XII ст. Під час нападу татар в XII ст. монастир було зруйновано, а ченці сховалися в навколишніх лісах і викопаній ними печері. Відновлення монастиря відбулося при київському князі Михайлі Всеволодовичу, який побудував дерев'яну церкву св.Миколи, при якій був монастир⁵⁵.

Автор відзначив допомогу монастирю з боку московського патріарха Іоакіма, який прийняв у монастирі постриг в ченці. В пам'ять про це він допоміг в будівництві кам'яної Спасо-Преображенської церкви, а також відновив у монастирі ставропігію, тобто підпорядкував безпосередньо своїй владі⁵⁶. Петров навів відомості про відновлення церкви св.Онуфрія у скиту на Пекарницькій горі та про закриття монастиря у 1786 р.⁵⁷

Дослідник завершує свою розповідь відновленням Києво-Межигірського монастиря у 1880 р., його діяльністю у 80-90 рр. та зміною статусу монастиря: з чоловічого на жіночий. Останній було підпорядковано Києво-Покровському жіночому монастирю. З того часу, за даними М.Петрова, він став швидко розбудовуватися і прикрашатися⁵⁸.

Дослідження історії Межигір'я продовжувалося і на початку ХХ ст. 23 листопада 1903 р. Л.Добровольський виступив в Київському реальному училищі з доповіддю про історію Межигір'я. Пізніше її опубліковано в журналі «Киевлянин»⁵⁹.

Автор самокритично визнав, що виклав “не повне” минуле Межигір'я і не на основі першоджерел. Проте публікація доповіді Добровольського мала не тільки пізнавальне значення, адже в ній описано тогочасний стан монастиря. В результаті аналізу давнього минулого і тогочасного стану монастиря автор прийшов до висновку, що історія Межигір'я не строкатий калейдоскоп подій, а мікрокосм української історії, яка має свою оригінальну історію, тісно пов'язану з Україною. Крім того, на думку автора, ця місцевість являється пантеоном багатьох в той час вже забутих знаменитостей⁶⁰.

1903 р. було опубліковано звіт М.П.Істоміна про поїздку до Межигір'я, яку він здійснив у 1902 р.⁶¹ Автор описує архітектуру і іконопис Києво-Межигірського монастиря і відносить їх до періоду піднесення українського мистецтва. Він порівнює тип архітектури, внутрішнє розташування і іконопис церкви св.Миколи в Києво-Печерській лаврі і Спасо-Преображенської в Києво-Межигірському монастирі і

встановлює їх ідентичність, хоч в лаврі іконопис більший за розміром і оригінальніший по іконографічним темам⁶².

Істомін описує тогочасний стан межигірських церков, міру їх збереженості, звертає увагу на портрети, які висіли у храмах та іконостас Спасо-Преображенської церкви і вказує на їх місцеве українське походження. Автор оцінює проведену в церкві реставрацію стінопису, яка, на його думку, зроблена не досить професійно. Він описав також стан Петропавлівської церкви, зазначивши, що вона побудована на кошти останнього кошового Запорізької Січі П.Кальнишевського. Її іконостас, як зазначив Істомін, схожий на іконостас Спасо-Преображенської церкви, але іконографічний розпис простіше і бідніше, що, на його думку, пояснюється більшим обмеженням в коштах з ефектною і величавою головною церквою, яку в народі іменували Білим Спасом⁶³.

Опису церковного посуду та портретів, які знаходилися в Києво-Межигірському монастирі, на основі монастирських документів 1776-1777 рр. та їх мистецтвознавчій оцінці присвячені дві розвідки В.Н.Перетца⁶⁴.

У 1907 р. опублікована розвідка А.Хребтова, в якій розглянута історія Межигір'я⁶⁵. Автор зазначає нову дату заснування монастиря - 1008 р. та подає історію монастиря до його закриття у 1786 р. і фаянсової фабрики, відкритої у його приміщеннях. Після закриття останньої у 1860 р., причиною чого була, на думку автора, неефективність виробництва і перевищення видатків над прибутками, монастир було відновлено. Але архімандрит Іона, призначений настоятелем, був поганим організатором і замість відродження монастиря, привів до занепаду⁶⁶.

Значну увагу автор приділив печері на Пекарницькій горі, яку відкрили у 1903 р. У ній подано загальний вигляд печери, вказані її розміри, зазначено, що стіни печери викладені глиною, яка не піддається атмосферним впливам і руйнуванню. В печері, як встановив А.Хребтов, за даними старовинного євангелія, у 1555 р. ігуменом Онуфрієм було покладено початок церкви, а під час її відновлення 1723 р. було знайдено срібний напрестольний хрест⁶⁷.

Відомості щодо історії Києво-Межигірського монастиря наведені в дослідженнях відомого історика церкви В.О.Біднова. Так, вивчаючи архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, що був підпорядкований Києво-Межигірському, автор знайшов і опублікував у праці опис останнього за 1769 р.⁶⁸

Малодослідженій проблемі в історії Києво-Межигірського монастиря, діяльності січового архімандрита, межигірського ієромонаха Володимира Сокальського, присвячена ще одна розвідка В.О.Біднова⁶⁹.

На початку ХХ ст. вийшов ряд праць, присвячених як історії монастиря, так і фабрики⁷⁰.

Історії Межигір'я присвячено ряд досліджень О.Оглобина. Очоливши роботу по систематизації архіву Києво-Межигірської фабрики, автор опублікував про нього ряд статей⁷¹. Історії фабрики був присвячений розділ монографії вченого «Кріпацька фабрика», що мала вийти в світ 1931 р. у видавництві ВУАН-ДВОУ «Пролетар», обсягом 284 сторінки. Майже закінчена друком, вона була знищена за рішенням цензури⁷².

Неопублікованим залишився і нарис про історію Києво-Межигірської фаянсової фабрики Н.Д.Полонської-Василенко. Значна увага у дослідженні приділена безпосередньо технічному оснащенню і технології виробництва, умовам праці на фабриці, опису її виробів. В додатках автор подала список головних майстрів і помічників майстрів на фабриці⁷³.

Відомості про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики наведені у праці Ф.С.Петрякової, присвяченій українському фаянсу кінця XVIII - початку XX ст.⁷⁴

Стан межигірської фаянсової фабрики в період передачі її в оренду досліджено Е.Д.Нестеровою⁷⁵.

Деякі відомості про межигірську фабрику наведені у праці О.О.Нестеренка, присвяченій розвитку промисловості на Україні⁷⁶.

У 90-х рр. у зв'язку з національним і культурним відродженням України почався новий етап в дослідженні історії Межигір'я. Ряд статей було присвячено історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики⁷⁷. Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря, насамперед його місцю в духовному житті Межигір'я приділив І.Лиман в дослідженні про церковний устрій Запорозької Січі⁷⁸.

Автор проаналізував характер взаємовідносин межигірських ченців і запорізьких козаків і прийшов до висновку, що монастир одержував від Січі "матеріальні вигоди", а Запоріжжя було зацікавлене в тісних стосунках з межигірською обителлю, насамперед "з причини її ставропігійності", а в період Нової Січі "з огляду на традицію" і на надання межигірським ченцям різноманітних послуг⁷⁹.

Опису збірки межигірського фаянсу, яка зберігається в Національному музеї історії України, присвячена стаття А.Федчук⁸⁰.

Таким чином, історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників, написані як окремі розвідки, так і узагальнюючі праці з окремих проблем. Особлива увага приділялася в них історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики в переломні для них часи: закриття монастиря і відкриття фабрики, зміні ігуменів, або архимандритів, а також в часи політичних та економічних змін в українському суспільстві, які впливали і на стан монастиря, або фабрики. В деяких дослідженнях висловлювалася необхідність, враховуючи значення Межигір'я в історії України, у підготовці узагальнюючої праці з його історії.

¹ Тронько П., Данилюк Ю. Українське краєзнавство: Історія, традиції, сучасність // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. К., 1997. С.29-36.

² Свиньин П. Києво-Межигорская фаянсовая фабрика // Сын Отечества. 1816. №7. С.3-14.

³ Там само. С.5-7.

⁴ Там само. С.8-12.

⁵ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. К., 1830. 17 с.

⁶ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре. Собр.соч. К., 1877. Т.2. С.257. То же. // Вестник Западной России. 1869. № 8. Т.3. С.163.

- ⁷ Берлинский М.Ф. Известия о межигорской церкви //Труды и летописи Общества истории и древностей российских. 1830. Ч.5. Кн.1. С.126-130.
- ⁸ Д.М. (Мальцев). Санкт-Петербургские ведомости. 1854, 20 ноября. №260.
- ⁹ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) // Киевские епархальные ведомости. 1863. № 23. С.702-715; №24. С.740-750.
- ¹⁰ Там само. №23. С.702-705.
- ¹¹ Там само. №23. С.706.
- ¹² Там само. №23. С.709-710; № 24. С.740-743, 745-746, 749.
- ¹³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С.5-9.
- ¹⁴ Там само. С.5-8; ЦДІАКУ. Ф.581. Оп.1. Спр.2546. Арк.3.
- ¹⁵ Похилевич Л. Указ. соч. С.5-8; ЦДІАКУ. Ф.581. Оп.1. Спр.2555-в. Арк.16; Оп.2. Спр.86. Арк.8, 8 зв.
- ¹⁶ Похилевич Л. Указ. соч. С.8-9.
- ¹⁷ Там само. С.8-9.
- ¹⁸ Максимович М.А. Нечто о Межигорье //КЕВ. 1864. №20. С.630-631; Его же. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. 1865. №6. С.227-236; №7. С.263-286; Его же. Сказание о Межигорском монастыре //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.255-271; Его же. Нечто о Межигорье //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.286-288; Его же. Слухи о Межигорье //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.289-291; Его же. Сказание о Межигорском монастыре. К., 1890. 40 с.
- ¹⁹ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре. К., 1890. С.12.
- ²⁰ Там само. С.18-19.
- ²¹ Там само. С.27-28.
- ²² Закревский Н.В. Описание Киева. М., 1868. Т.2. С.455-501.
- ²³ Там само. С.455-456, 458-459.
- ²⁴ Там само. С.457, 460, 462, 465.
- ²⁵ Там само. С.464-496, 499-500.
- ²⁶ Там само. С.496.
- ²⁷ Там само. С.497-499.
- ²⁸ Шиманский Г. Некоторые сведения о Межигорском бывшем ставропигиальном монастыре //КЕВ. 1872. №13. С.298-311.
- ²⁹ Там само. С.308-311.
- ³⁰ Терновский Ф.А. Очерки из истории иевской епархии в XVIII ст.: Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //ЧИОНЛ. 1879. Кн.1. С.215-220; Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. 1877. №21. С.565-573.
- ³¹ Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII ст. С.215-217.
- ³² О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. 1884. № 6. С.261-270; № 7. С.302-312.
- ³³ Там само. №6. С.270; №7. С.303.
- ³⁴ Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории //Киевская старина. 1885. №9. С.178-183 (Известия и заметки).
- ³⁵ Там само. С.180.
- ³⁶ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. 3-е изд. Одесса, 1885-1886; Перевидано і перекладено на українську мову: Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорожського. Дніпропетровськ, 1994. С.108-122.
- ³⁷ Скальковський А.О. Назв. праця. С.110-111.

- ³⁸ Там само. С.111-113, 618-621.
- ³⁹ Там само. С.113-114.
- ⁴⁰ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собр. соч. К., 1890. Т.1. С.241-266.
- ⁴¹ М.Максимович. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. 1864. С.282; Закревский Н. Описание Киева. Т.2. С.458.
- ⁴² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. К., 1990. Т.1. С.292-293.
- ⁴³ Там само. С.293-294.
- ⁴⁴ Там само. С.294.
- ⁴⁵ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории Западно-русской церкви. К., 1893. 56 с. (Отдельный оттиск из КЕВ за 1893 г.).
- ⁴⁶ Там само. С.26-28.
- ⁴⁷ Межигорский монастырь прежде и теперь //КЕВ. 1895. №8. С.344-350.
- ⁴⁸ К истории Межигорского монастыря //КЕВ. 1895. №8. С.344-350.
- ⁴⁹ Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи // КЕВ. 1895. №18. С.840-855.
- ⁵⁰ Там само. С.840.
- ⁵¹ Там само. С.840.
- ⁵² Там само. С.840-841.
- ⁵³ Там само. С.847-855.
- ⁵⁴ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897. 267 с.
- ⁵⁵ Там само. С.241.
- ⁵⁶ Там само. С.244.
- ⁵⁷ Там само. С.245, 248-250.
- ⁵⁸ Там само. С.251.
- ⁵⁹ Добровольский Л. Межигорье (из актовой речи в Киевском реальном училище 24 ноября 1903 года). К., 1903. 39 с. (оттиск из №328, №329 «Киевлянина» за 1903 г.)
- ⁶⁰ Там само. С.34.
- ⁶¹ Истомина М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье //ЧИОНЛ. К., 1903. Кн.17. Вып.1. С.16-33.
- ⁶² Там само. С.17.
- ⁶³ Там само. С.19-23.
- ⁶⁴ Перетц В.Н. Потыри Киево-Межигорского монастыря по данным 1777 г. //Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1/2. С.24-29; Его ж. Былая старина Межигорского монастыря //Археологическая летопись Южной России. 1905. №1/2. С.40-42.
- ⁶⁵ Хребтов А. Межигорье //Исторический вестник. 1907. Т.108. №6. С.965-971.
- ⁶⁶ Там само. С.967.
- ⁶⁷ Там само. С.970.
- ⁶⁸ Беднов В.А. Из прошлого Екатеринославской епархии. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря. Екатеринославль, 1907. С.64-84.
- ⁶⁹ Біднов В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел //ЗНТШ. 1927. Т.147. С.80-102.
- ⁷⁰ Кузьмин Е. Межигорский фаянс //Искусство. 1911. № 6/7; Древние сведения о Межигорском монастыре //Известия общества любителей изучения Кубанской области. Екатеринодар, 1913. Вып.6; Яремич С.П. Строения Киево-Межигорской фаянсовой фабрики

//Киевлянин. 1927. №36; Шамрай С. Хвилювання робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики //Червоний шлях. 1925. № 9.

⁷¹ Оглоблін О. Архів Києво-Межигірської фабрики //Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1926. Кн.IX (1926). С. ; Його ж. Фабрично-заводські архіви за кріпацької доби //Архівна справа. 1928. №7. С.3-15.

⁷² Винар Л. О.Оглоблін: Біобібліографічні матеріали. Рим, 1958; Його ж. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина //Український історик. 1970. №4-3 (25-27). С.11.

⁷³ ЦДАВО України. Ф.3806. Оп.2. Спр.3. С.1-88.

⁷⁴ Петрякова Ф.С, Украинский художественный фарфор (конец XVIII - начала XX ст.). К., 1985. 221 с.

⁷⁵ Нестерова Е.Д. З історії українського керамічного виробництва XIX ст. //УІЖ. 1968. №5. С.99-101.

⁷⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 19 . Ч.1. Ремесло і мануфактура. 495 с.

⁷⁷ Герасименко Н.О. До історії Межигір'я //УІЖ. 1990. № 12. С.90-99; Її ж. Києво-Межигірська фаянсова фабрика: сторінки історії //Праці центру пам'ятокознавства. К., 1993. Вип.2. С.143-159; Її ж. Межигірський в'язень //Київська старовина. 1994. №5. С.104. Її ж. Межигір'я: сторінки історії //Київська старовина. 1996. №4/5. С.35-48.

⁷⁸ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775). Запоріжжя, 1998. С.41-57.

⁷⁹ Там само. С.56.

⁸⁰ Федчук А. Порцеляна і фаянс у збірці Національного музею історії України //Київська старовина. 1999. №4. С.89-99.